

HENRYK ZIMONŃ SVD

SYMBOLICZNY WYMIAR RYTUAŁÓW POGRZEBOWYCH U LUDU KONKOMBA Z PÓŁNOCNEJ GHANY

Symbolizacja, czyli zdolność tworzenia symboli, jest jedną z najbardziej podstawowych funkcji umysłu ludzkiego, objawiającego się nie tylko w myśleniu racjonalnym i zachowaniu, lecz również w sztuce, poezji, religii, kulturze. Z symbolami spotykamy się od zarania ludzkości i kultury, która wyraża się w symbolach. Wszystkie formy kultury są w pewnym sensie symboliczne. Symbolizacja stanowi podstawę wszelkiego społecznego komunikowania. Według filozofa niemieckiego Ernsta Cassirera (1874-1945) symbole są fundamentem myślenia i poznania. Formy symboliczne rozumie on jako formy poznawcze, dzięki którym można odpowiednio ujmować świat. Nazywa on człowieka, który wytwarza symbole i włada nimi, istotą symboliczną. Jego zdaniem myślenie i zachowanie symboliczne należy do najbardziej charakterystycznych cech ludzkiego życia¹. Język symboli jest uniwersalnym kodem rodzaju ludzkiego, a myślenie symboliczne stanowi istotę człowieczeństwa²

Myślenie symboliczne i symbole łączą się ze wszystkimi dziedzinami życia ludów afrykańskich, a wśród nich z problematyką życia i śmierci, która ma fundamentalne znaczenie w ich życiu społecznym i religijnym. Tragiczne wydarzenie śmierci niesie ze sobą wiele negatywnych zjawisk, takich jak:

Prof. dr hab. HENRYK ZIMONŃ SVD – kierownik Katedry Historii i Etnologii Religii Instytutu Teologii Fundamentalnej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, adres do korespondencji: ul. Jagiellońska 45, 20-950 Lublin 11, skr. p. 1110, tel. 081 740 15 92; e-mail: zimonh@lublin.cc

¹ E. C a s s i r e r. *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*. Tł. A. Staniewska. Warszawa 1971 s. 70 n., 133; J. W. H e i s i g. *Symbolism*. W: *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 14. Ed. M. Eliade. New York 1987 s. 205.

² H e i s i g. *Symbolism* s. 205; S. K. L a n g e r. *Nowy sens filozofii. Rozważania o symbolach myśli, obrzędu i sztuki*. Warszawa 1976 s. 91 n.

uczucia żalu, rozpacz, dezintegracji i zagrożenia, z którymi ludy afrykańskie radzą sobie wspólnotowo, przeżywając je w grupie rodzinnej, lineażowej i rodowej. Niezastąpioną pomoc w znoszeniu uciążliwości tego krytycznego okresu są dla Afrykanów rytuały pogrzebowe, które mają charakter społeczny, religijny i symboliczny. Rytuały te należą do tzw. rytuałów przejścia, które łączą się ze zmianą statusu i pozycji społecznej człowieka.

Na treść artykułu składa się krótka prezentacja rozumienia pojęcia symbolu w ujęciu antropologów społecznych oraz analiza wybranych symboli, występujących w rytuałach pierwszego pogrzebu, czyli w rytuałach pochówkowych oraz rytuałach finalnego, czyli wtórnego pogrzebu u ludu Konkomba z północnej Ghany³ Rytuały pierwszego i wtórnego pogrzebu u tego ludu są w sferze rytualnej i widowiskowej społecznie najbardziej rozbudowane ze wszystkich rytuałów przejścia. Podstawę źródłową stanowią literatura afrykanistyczna oraz wyniki etnoreligioznawczych badań terenowych, które przeprowadziłem wśród Konkombów w rejonie Saboby od lipca 1984 do stycznia 1985 oraz od września 1990 do sierpnia 1991 roku. Badania prowadziłem wśród pięciu plemion tego ludu: Biczabob, Nakpantiib, Binalob, Bimonkpom, Bigbem. Zamieszkują one tereny położone w pobliżu Saboby.

I. ETNOLOGICZNA INTERPRETACJA SYMBOLI

Rytuały składające się z symboli pełnią istotne funkcje w życiu afrykańskich społeczności wiejskich. Zdaniem etnologów stanowią one klucz do zrozumienia fundamentalnej postawy społeczeństw pierwotnych⁴ Każdy rytuał ma wymiar zbawczy w tym znaczeniu, że przekazuje wartości i normy oraz na nowo stwarza i sakralizuje porządek społeczny, odwołując się do czasu mitycznego. Rytuał, czyli święte działanie, tworzy w dramacie kultowym jedność z mitem, mówionym słowem świętym. Rytuał i mit powiązane są ze sobą nie dlatego, że uzupełniają się nawzajem lub wzmacniają, ale ponieważ opierają się na wierzeniach. Rytuał wyraża nie tylko zależność

---

³ Na problem podwójnego pogrzebu zwrócił po raz pierwszy uwagę francuski etnolog Robert Hertz (1882-1915) w pionierskim, obszernym artykule pt. *Contribution à une étude sur la représentation collective de la mort*, opublikowanym w 1907 roku w: „L'Année sociologique” 10:1905-1906 s. 48-137. Hertz odwołuje się do społeczności z Indonezji, a zwłaszcza z wyspy Kalimantan (Borneo) oraz innych ludów spoza Indonezji.

⁴ M. W i l s o n. *Nyakyusa Ritual and Symbolism*. „American Anthropologist” 56:1954 s. 240.

człowieka od świata nadnaturalnego i oznacza więcej niż wzmocnienie solidarności społecznej; jest też aktem społecznym, w którym uczestnicy odnawiają swe wierzenia. Rytuał i mit nie tylko opierają się na wierzeniach, ale czynią je zrozumiałymi za pomocą działań i języka⁵

Symbole wyrażają wewnętrzne, duchowe, niewyraźne doświadczenia. Symbolami mogą być słowa, gesty, taniec, przedmioty, kolory, działania, zachowania, zwierzęta, zjawiska przyrody lub specjalne wytwory kultury. Symbol jest jedną z kategorii znaków („znakiem *sui generis*” – w terminologii Hansa Looffa). Znak jest czymś, co wskazuje na coś lub coś reprezentuje. Znaki pełnią funkcję rozpoznawczą i charakteryzują się jednoznacznością. Znaki są naturalne i konwencjonalne, czyli umowne. Symbol jest znakiem konwencjonalnym, na co zwrócił uwagę amerykański matematyk i logik Charles Sanders Peirce (1839-1914)⁶ Symbol jest znakiem mającym różne skojarzenia, często natury emocjonalnej, a jego treść można tylko częściowo określić. Symbol charakteryzuje się wieloznacznością. Każdy symbol w swej strukturze jest polisemiczny i ma wiele znaczeń, które są niejasne i wymagają dookreślenia w różny sposób przez różne grupy odbiorców. Brytyjski antropolog Victor Witter Turner (1920-1983), badacz ludu Ndembu w północno-zachodniej Zambii, przypisuje symbolom właściwość zagęszczenia (kondensacji) znaczeń. Symbole jako rzeczywistości żywe, dynamiczne mają jednocześnie wiele różnych znaczeń i mogą funkcjonować na różnych poziomach. Cechą charakterystyczną symboli religijnych jest fakt, że mają one znaczenie ideologiczne (intelektualne) i emocjonalne, a więc są rozumiane i przeżywane. Przekazują one z jednej strony prawdy religijne, normy moralne, wartości, zasady organizacji społecznej, które określają zachowanie ludzkie i zapewniają społeczeństwu porządek, kontynuację i harmonię, a z drugiej strony, jako wolitywne i afektywne aspekty doświadczenia mają znaczenie emocjonalne. Symbole pomagają zrozumieć wartości, które reprezentują, podkreślają ich znaczenie oraz zachęcają do ich przestrzegania i realizowania w życiu. Aspekt kognitywny rytuałów i symboli wskazuje na komunikację, a aspekt afektywny – na moc, siłę⁷

---

⁵ Zdaniem E. Shilsa „wierzenia mogłyby istnieć bez rytuału, ale rytuały nie mogłyby istnieć bez wierzeń” *Ritual and Crisis. W: The Religious Situation*. Ed. D. R. Culter. Boston 1968 s. 736. Zob. również C. B e l l. *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York s. 182-187.

⁶ J. P e i r c e. *Wstęp do semiotyki*. Warszawa 1982 s. 159, 162 n.

⁷ Turner wyróżnia trzy znaczenia semantyczne symbolu: egzegetyczne (*the exegetical dimension*), czynnościowe (*the operational dimension*), pozycyjne (*the positional dimension*). Zob. V T u r n e r. *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. 7th printing. Ithaca

Antropolog brytyjski Edmund R. Leach (1910-1989) zwrócił uwagę na funkcję komunikowania i przekazywania informacji przez rytuały i symbole⁸ Antropolog nowozelandzki Raymond William Firth (1901-2002) podkreślił instrumentalną wartość symboli, które są narzędziami ekspresji, komunikacji, wiedzy i kontroli, czyli władzy⁹ Leach i Turner są zgodni, że różnica między werbalną i niewerbalną funkcją komunikatywną symboli nie jest istotna i ważna¹⁰ Turner nazywa symbole, z których składa się rytuał, „magazynami” zawierającymi maksymalną ilość informacji i tradycyjnej wiedzy. Magazyny te są równocześnie „siłowniami”, gdyż w sposób autorytatywny i niepodważalny przekazują informacje o człowieku, społeczeństwie, kosmosie i świecie nadnaturalnym¹¹.

II. WYBRANE SYMBOLE RYTUAŁÓW POGRZEBOWYCH

W życiu religijnym i społecznym Konkombów niezmiernie ważną rolę odgrywają przodkowie (*yajatiib*), którzy biorą aktywny udział w życiu społeczności i wpływają na losy żyjących. O ważności przodków świadczą rytuały pierwszego i wtórnego pogrzebu, które wyrażają więź tzw. żywych zmarłych z żyjącymi i umożliwiają zmarłym przejście do krainy przodków (*yajatiibdo*). Pierwszy pogrzeb składa się z pochówku oraz rytów oczyszczających i rytów pożegnania z osobą zmarłą, a trwa trzy lub cztery dni. Pogrzeby wtórne odbywają się co 3-4 lata w danej wiosce i wspomina się w nich wszystkich zmarłych z danej wioski od ostatniego pogrzebu wtórnego. Istotę pogrzebów wtórnych stanowią: tańce; puryfikacja wdów; ryty dywinacyjne w trzecim dniu, których celem jest wyjaśnienie przez dwóch wróżbitów okoliczności i przyczyn śmierci wszystkich osób zmarłych w poszczególnych wioskach od poprzedniego pogrzebu wtórnego; wizyty w czwartym i piątym

---

1986 s. 28 n., 32, 50 n.; t e n ż e. *Symbolic Studies*. „Annual Review of Anthropology” 4:1975 s. 155 n.

⁸ E. R. L e a c h. *Ritualization in Man in Relation to Conceptual and Social Development*. W: *Reader in Comparative Religion. An Anthropological Approach*. Eds A. Lessa, E. Z. Vogt. New York 1972³ s. 334; t e n ż e. *Culture and Communication. The Logic by which Symbols are Connected*. Cambridge 1976 s. 9.

⁹ R. F i r t h. *Symbols Public and Private*. London 1973 s. 76-91.

¹⁰ L e a c h. *Ritualization in Man* s. 336; t e n ż e. *Culture and Communication* s. 15 n., 41, 43 n.; V. T u r n e r. *The Drums of Affliction. A Study of Religious Processes among the Ndembu of Zambia*. Oxford 1968 s. 2.

¹¹ T u r n e r. *The Drums of Affliction* s. 1 n.

dniu wielkiej liczby gości we wszystkich zagrodach wioski, którzy częstowani są piwem; strzelanie do słupka (*lipil*) i koguta w wypadku śmierci najstarszego mieszkańca rodu; pożegnanie zmarłych kobiet pochodzących z innych rodów z mieszkańcami wioski, w której zamieszkały po zawarciu małżeństwa; podział własności zmarłych starców w ostatnim dniu pogrzebu wtórnego. Jedynie osoby starsze (mężczyźni i kobiety) ze względu na swój wiek, status społeczny mogą po śmierci osiągnąć godność przodków. Warunkiem koniecznym zmiany ich statusu jest przeprowadzenie rytuałów pierwszego i wtórnego pogrzebu.

Treścią tego paragrafu jest analiza i interpretacja wybranych symboli występujących w rytuałach pochówkowych i rytuałach pogrzebu wtórnego u ludu Konkomba. Kolejno przedstawione będą następujące symbole: kalebasa (tykwa), miejsce grobu i położenie ciała zmarłej osoby, woda, golenie głowy i biel jako symbole przebaczenia, puryfikacji i żałoby, symbolika płci oraz tańce.

1. Kalebasa

Kalebasa, czyli tykwa w formie miseczki, jako symbol życia występuje powszechnie w różnych rytuałach ludów afrykańskich. Jako przedmiot naturalny, organiczny tykwa utożsamiana jest z istotą życia. Jest ona też symbolem matczynego łona. Okrągły owoc tykwy (*Langenaria vulgaris*) zastępuje często w mitach afrykańskich obraz jaja kosmicznego¹² Zdaniem G. Calame-Griaule i V Görög-Kadary kalebasa jest symbolem płodności na trzech płaszczyznach: kosmicznej (obraz świata), ludzkiej (łono kobiety) i kulturowej (kuchnia)¹³ U ludu Konkomba tykwa jest symbolem osobistego ducha dziecka, konsekruje ją ojciec po narodzeniu dziecka i przez to staje się przybytkiem jego ducha osobistego (*nwiin*)¹⁴ Tykwa jest również przybytkiem ducha bliźniąt (garnek z tykwą służącą jako przykrywka lub tykwa) oraz gnomicznych duchów buszu (*bininkpiib* lub *biponiib*). Przybytek tych gnomów

---

¹² J. J. P a w l i k. *Zaradzić nieszczęściu. Rytuły kryzysowe u ludu Basari z Togo*. Olsztyn 2006 s. 127; M. C a r t y. *La calebasse de l'excision en pays gourmantché*. „Journal de la Société des Africanistes” 38:1968 nr 2 s. 193.

¹³ G. C a l a m e - G r i a u l e, V G ö r ö g K a d a r y. *La calebasse et le fouet: le thème des „Objets magiques” en Afrique occidentale*. „Cahiers d'Études africaines” 12:1972 nr 1 s. 58.

¹⁴ H. Z i m o ń. *Religijny wymiar wybranych rytuałów u ludu Konkomba z północnej Ghany*. W: *Studia etnologiczne i antropologiczne*. T. 3. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice 1999 s. 122.

składa się z dużej kalebasy podzielonej na dwie równe części, a mianowicie na tykwę dolną (symbol matki) i tykwę górną (symbol ojca). Ponadto do tego przybytku należy tykwa bez pokrywki, zwana *kiyibon*¹⁵

Najstarszy lub starszy mężczyzna z lineażu zmarłej osoby zaznacza miejsce grobu specjalną tykwą (*kiyibon*), symbolizującą ducha zmarłej osoby (*nwiin*) lub zwykłą tykwą. Oznaczania miejsca grobu w formie koła dokonuje się trzy- lub czterokrotnie (w wypadku śmierci kobiety) lewą ręką w odwrotnym kierunku do ruchu wskazówek zegara. Inny sposób oznaczania miejsca grobu polega na położeniu na ziemi tykwy odwróconej dnem do góry i trzy- lub czterokrotnym oznakowaniu kopaczką lub kijem wokół tykwy w odwrotnym kierunku do ruchu wskazówek zegara¹⁶. Do oznaczania miejsca grobu używa się lewej ręki, ponieważ lewa strona, według wierzeń Konkombów, symbolizuje zło i nieszczęście¹⁷

Ryt grzebania kończy się zasypaniem przez młodych mężczyzn mogiły w kształcie prostokąta. Po ubiciu ziemi i zrobieniu podłużnego kopca, dwóch mężczyzn przesuwają wzdłuż jego brzegów z jednej strony motykę, a z drugiej tykwę, dotykając nimi kilkakrotnie nad głową i nogami zmarłej osoby (mężczyzny i kobiety). Następnie wykopują oni dołek nad jej głową, wkładają doń tykwę symbolizującą duszę zmarłej osoby i rozbijają ją motyką. Rozbitą tykwę przykrywają ziemią¹⁸.

Po południu szóstego dnia pogrzebu wtórnego w wiosce Nalongni odbyło się pożegnanie zmarłych kobiet z mieszkańcami zagród lineażu Kotiendó i Wajado. Każdą zmarłą kobietę symbolizowała duża tykwa, zwana *likpiyil*. Pożegnanie dotyczyło kobiet z innych rodów, które po zawarciu małżeństwa zamieszkały w Nalongni, a także kobiet pochodzących z Nalongni, które wyszły za mąż za przedstawicieli innych rodów i zamieszkały w wioskach

¹⁵ D. T a i t. *Spirits of the Bush. A Note on Personal Religion among the Konkomba*. „Universitas” 1:1953 nr 1 s. 17 n.; t e n ż e. *The Konkomba of Northern Ghana*. London 1964² s. 223-225; J.-C. F r o e l i c h. *La tribu Konkomba du Nord Togo*. Dakar 1954 s. 201-203; Z i m o Ń. *Religijny wymiar wybranych rytuałów* s. 120 n.

¹⁶ Według informacji starców Yacham, Gmana i Batye z przysiółka Gbedo do oznaczania grobu używa się okrągłej tykwy, ponieważ, zgodnie z tradycją Konkombów, otwór tradycyjnego grobu miał kształt okrągły.

¹⁷ O symbolice prawej i lewej ręki czy strony u ludów afrykańskich zob.: T. O. B e i d e l m a n. *Right and Left Hand among the Kaguru: A Note on Symbolic Classification*. „Africa” 31:1961 s. 250-257; R. N e e d h a m. *The Left Hand of the Mugwe: An Analytic Note on the Structure of Meru Symbolism*. „Africa” 30:1960 s. 20-33.

¹⁸ Obserwacja własna. Zob. również J.-C. F r o e l i c h. *Animismes. Les religions païennes de l'Afrique d'Ouest*. Paris 1964 s. 160.

mężów. Pogrzeb wtórny zamężnych kobiet przeprowadza się u Konkombów zarówno w wiosce męża, jak i w wiosce pochodzenia zmarłej kobiety. Po pochówku kobiety w miejscu jej zamieszkania, krewni zanoszą jej tykwę do najstarszego mężczyzny lineażu większego lub mniejszego, z którego pochodziła zmarła kobieta. Na pogrzeb wtórny zamężnych kobiet, wywodzących się z innych rodów, przynosi się ich tykwy do wioski męża.

Odwiedziny zagród przez kobiety niosące tykwy symbolizujące zmarłe kobiety w towarzystwie innych kobiet i dziewcząt były okazją do zabawy, tańców i picia piwa. Równocześnie w sposób symboliczny zmarłe kobiety żegnały się z mieszkańcami zagród rodu Nalatiib, z którego pochodziły lub mieszkały w Nalongni jako żony wywodzące się z innych rodów. Po pogrzebie wtórnym tykwę *likpiyil* przynosi się do wioski pochodzenia zmarłej i przechowuje się ją w zagrodzie jej najstarszego brata. Ciało zamężnej kobiety zawsze grzebane jest w pobliżu zagrody jej męża, a jedynie jej duch, symbolizowany przez tykwę, powraca do patrylinearnego rodu i lineażu jej pochodzenia¹⁹

2. Miejsce grobu i położenie ciała zmarłej osoby

Od pozycji społecznej osób zmarłych zależne jest miejsce grobu. Dla najstarszego w zagrodzie mężczyzny znajduje się ono po prawej stronie przedsiionka, czyli chaty wejściowej prowadzącej do zagrody, a dla najstarszej kobiety – po prawej lub lewej stronie. Grób ten sytuuje się na osi północ-południe, blisko zagrody, co symbolizuje więź zmarłych przodków z żyjącymi²⁰

Od lat sześćdziesiątych XX wieku, pod wpływem chrześcijaństwa plemiona Biczabob i Nakpantiib używają do pochówku ludzi dorosłych trumien, dlatego grób ma kształt prostokątny o głębokości około 120 cm, długości około 180 cm i szerokości około 60 cm. Trumna jest symbolem prestiżu. Natomiast członkowie plemion Binalob, Bimonkpom i Bigbem do dzisiaj grzebani są najczęściej bez trumien i dlatego otwór grobu ma tradycyjny kształt okrągły, do którego nogami najpierw wpuszcza się ciało zmarłej osoby²¹

Mężczyzna spoczywa w trumnie zawsze na prawym boku, a kobieta – na lewym. Trumnę do grobu prostokątnego lub ciało zmarłej osoby do grobu tradycyjnego z otworem okrągłym wkłada się w ten sposób, że jej głowa

¹⁹ Obserwacja własna. Zob. również T a i t. *The Konkomba of Northern Ghana* s. 139.

²⁰ Ludzi w średnim wieku grzebie się w większym oddaleniu od zagrody, a dzieci jeszcze dalej, na polu przyzagrodowym.

²¹ F r o e l i c h. *La tribu Konkomba* s. 162.

wskazuje kierunek południowy. Mężczyzna, leżący na prawym boku, zwrócony jest twarzą w kierunku wschodzącego słońca i zagrody, a kobieta, leżąca na lewym boku, zwrócona jest twarzą ku zachodowi słońca. Zgodnie z interpretacją Konkombów zwrócenie mężczyzny twarzą w kierunku wschodnim oznacza, że rano ma on udać się na farmę, a zwrócenie kobiety twarzą w kierunku zachodnim oznacza, że wieczorem ma ona w kuchni przygotować posiłek rodzinie²².

3. Woda, golenie głowy i biel – symbole przebaczenia, puryfikacji i żałoby

Woda jako jeden z elementów natury zajmuje ważne miejsce w mitach i kulcie ludów afrykańskich. Jest ona elementem ambiwalentnym (dobrym i szkodliwym); w aspekcie dobroczynnym podtrzymuje życie, oczyszcza, leczy, uświęca i odradza. Woda czysta i spokojna symbolizuje życie, płodność i czystość moralną. W mitach kosmogonicznych woda jest odwieczną pramaterią i początkiem wszelkiego istnienia. Uważa się ją za odpowiednik macierzyńskiego łona, zbiornik zarodków życia oraz symboliczne powtórzenie narodzin światów i „nowego człowieka” W wierzeniach wielu ludów afrykańskich ocean lub rzeka stanowi granicę między światem ludzi i duchów. Wodę uważa się także za mieszkanie duchów i mocy sakralnych²³ U ludu Konkomba woda używana w rytuałach pogrzebowych jest symbolem puryfikacji, usunięcia nieczystości rytualnej, odrodzenia człowieka oraz przebaczenia i gościnności.

Partnerzy rytualni oraz najbliżsi krewni golą głowę zmarłego czy zmarłej. Następnie siostry, córki, synowe, niezamężne dziewczyny i kobiety z zagrody, lineażu, rodu i sąsiednich wiosek, kobiety zamężne z klanu zmarłej kobiety myją ciało zmarłej osoby na dziedzińcu zagrody²⁴ Po kąpieli, zawinięte w tkaninę zwłoki przenosi się do chaty, gdzie przez kobiety są pudrowane i smarowane olejem.

²² Obserwacja własna. Zob. też R. C o r n e v i n. *L'enterrement d'un chef Konkomba*. „Africa” 24:1954 s. 249. Również u ludów Basari z północnego Togo i LoDagaa z północno-zachodniej Ghany mężczyzna spoczywający w grobie zwrócony jest twarzą w kierunku wschodnim, a kobieta – zachodnim. J. J. P a w l i k. *Expérience sociale de la mort. Étude des rites funéraires des Bassar du Nord-Togo*. Fribourg 1990 s. 96; J. G o o d y. *Death and Social Control among the LoDagaa*. „Man” 59:1959 s. 136.

²³ Zob. J. R u d h a r d t. *Water*. W: *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 15. Ed. M. Eliade. New York 1987 s. 350-358; L. J. P e ł k a. *Woda*. W: *Religia. Encyklopedia PWN*. T. 9. Red. T. Gadacz, B. Milerski. Warszawa 2003 s. 434; M. E l i a d e. *Traktat o historii religii*. Tł. J. Wierusz-Kowalski. Warszawa 1966 s. 188-203, 209-214.

²⁴ Obserwacja własna. Zob. również T a i t. *The Konkomba of Northern Ghana* s. 137; F r o e l i c h. *La tribu Konkomba* s. 162.

Nad grobem, przed jego zasypaniem ziemią, odbywa się ważny ryt pożegnania ze zmarłą osobą. Kolejno trzech mężczyzn (czterech – w wypadku śmierci kobiety) trzyma tykwę z czystą wodą albo z wodą zmieszaną z popiołem lub ziemią (*njan nnyun*) i żegna się ze zmarłą osobą, wypowiadając określone słowa²⁵

Mężczyzna Yacham, delegat Puinguma, najstarszego mieszkańca przysiółka Gbedo z Saboby²⁶, zwrócił się do zmarłego słowami:

Satalo²⁷, nie wiemy dzisiaj, co jest powodem twojej śmierci. Dzisiaj jest dzień *lamo*²⁸ Osiągnąłeś krainę twoich dziadków, ojców i matek. W dniu wrózenia powiesz nam, co było powodem twej śmierci. Jeżeli któraś z twoich córek, której dzisiaj tu nie ma, obraziła cię, dajemy ci tę wodę przebaczenia na drogę. Jeżeli któryś z twoich synów sprawił ci przykrość, przebacz mu. To jest twoja woda na drogę.

Po słowach pożegnania każdy z mężczyzn wylewa trochę wody na trumnę w miejscu, gdzie znajduje się głowa zmarłej osoby. W wypadku grzebania ciała bez trumny, wlewa się wodę do ust zmarłej osoby. Częstowanie wodą oznacza przeproszenie zmarłej osoby za wszelkie zmartwienia, bóleści i przykrości, których doznała od żyjących²⁹ Świadczy o tym określenie „woda przebaczenia” Wylewana woda ma towarzyszyć zmarłej osobie w jej drodze do krainy przodków.

Rankiem trzeciego lub czwartego dnia siostra albo córka osoby zmarłej oczyszcza rytualnie chatę, w której przebywały zwłoki. Kobiety dokonują również rytualnego prania odzieży po zmarłej osobie oraz dużych kawałków

²⁵ Zob. H. Z i m o Ń. *Rytuały pochówkowe starszych mężczyzn u ludu Konkomba z północnej Ghany*. „Roczniki Teologiczne” 45:1998 z. 2 s. 145 n.; t e n ż e. *Rytuały pochówkowe starszych kobiet u ludu Konkomba z północnej Ghany*. „Roczniki Teologiczne” 52:2005 z. 9 s. 135 n.

²⁶ Lineaż mniejszy Gbedo i lineaż mniejszy Kpapaab są połączone więzami wspólnoty lineażowej, a więc pokrewieństwa (*unibaan*), gdyż należą do lineażu większego Bikumbwam rodu Biczabob.

²⁷ Satala to imię zmarłego starca w przysiółku Kpapaab w Sabobie, którego pochówek odbył się dnia 18 listopada 1984 roku.

²⁸ *Lamo* jest drugim dniem po dniu targowym w Sabobie, zwanym *kakan*. Tradycyjny tydzień Konkombów składa się z sześciu dni. Zob. T a i t. *The Konkomba of Northern Ghana* s. 18.

²⁹ Obserwacja własna. Zob. również C o r n e v i n. *L'enterrement d'un chef Konkomba* s. 249.

tkanin, którymi okrywa się zwłoki³⁰ Kolorowe tkaniny przynoszą krewni lineaży, partnerzy rytualni i członkowie rodów spokrewnionych. Tkaniny te są symbolem przywiązania i szacunku dla zmarłych. Odzież osoby zmarłej przechowywana jest do drugiego pogrzebu, a tkaniny oddaje się ofiarodawcom. Zanoszą je córki lub siostry zmarłej osoby po zakończeniu pierwszego pogrzebu. Wieczorem rytualnego obmycia dokonują wdowy czy matka zmarłej osoby. Niekiedy również wdowiec jest rytualnie oczyszczony przez golenie i obmycie wodą.

Wieczorem drugiego dnia pogrzebu wtórnego wdowy poddawane są rytualnemu oczyszczeniu przez golenie głowy, zmianę odzieży i obmycie wodą. Rytom puryfikacyjnym przewodniczą mężczyzna i kobieta, pochodzący z sąsiedniego lineażu tego samego rodu. Uczestniczyłem w rytuale oczyszczenia pięciu wdów w Nalongni, który odbył się wieczorem drugiego dnia pogrzebu wtórnego (godz. 19.00-20.30) przed zagrodą Nayempwana, najstarszego zmarłego gospodarza zagrody z lineażu Kotiendó. Rytom puryfikacyjnym przewodniczył mężczyzna Ngmandar, drugi co do wieku gospodarz zagrody z lineażu Wajado z przysiółka Chachakpaab, w towarzystwie kobiety Manim Madakl (matka Lasima z lineażu Wajado z wioski Dicheen)³¹ Podobne rytuały puryfikacyjne wdów odbyły się drugiego dnia pogrzebu wtórnego w lineażu Wajado w Nalongni i w lineażu Ngambwa w Sobib. Wszystkie te rytuały miały na celu usunięcie stanu nieczystości rytualnej wdów, w którym znajdowały się one po śmierci swych mężów.

W wielu rytuałach Konkombów i innych ludów afrykańskich golenie głowy jest często spotykanym symbolem oczyszczenia ze skażenia i nieczystości rytualnej (*tijon*) oraz zmiany statusu społecznego. U Konkombów przez golenie głowy wprowadza się na urząd kapłana ziemi i młodych wróżbitów oraz oczyszcza się czarowników, oskarżonych o czary w czasie rytuału puryfikacji. Golenie włosów wdów w czasie pierwszego i wtórnego pogrzebu (rzadziej wdowców w czasie pierwszego pogrzebu) symbolizuje oddzielenie duszy od ciała człowieka. Włosy symbolizują moc (ponieważ rosną) oraz element duchowy człowieka, dlatego wymagają specjalnej troski i uwagi. Konkombowie wynoszą ścięte włosy nieboszczyka umieszczone w czarce glinianej oraz trzy kamienie paleniska używanego do podgrzewania wody, którą myje się zmarłą

---

³⁰ Obserwacja własna. Zob. również T a i t. *The Konkomba of Northern Ghana* s. 137 n. Zmarłym mężczyznom i kobietom w młodszym wieku nie przynosi się tkanin.

³¹ O przebiegu rytuału oczyszczenia pięciu wdów w Nalongni zob. H. Z i m o Ń. *Pogrzeby wtórne u ludu Konkomba z północnej Ghany na przykładzie plemienia Biczabob*. „Roczniki Teologiczne” 54:2007 z. 9 s. 140 n.

osobę, na rozstaj dróg, gdzie rozbitą czarkę i włosy zakopują. Obecnie coraz częściej czarkę z włosami umieszcza się w grobie. Zgodnie z informacjami wielu respondentów spowodowane jest to obawą, że włosy zmarłej osoby mogłoby być użyte do celów czarowniczych, czyli złych³².

Biel jest dla Konkombów symbolem żałoby³³, dlatego wdowy w czasie rytuałów pogrzebowych ubrane są na biało oraz noszą biały sznurek na szyi aż do wtórnego pogrzebu. Odwiedzając farmę zmarłego starszego mężczyzny w czasie pierwszego lub wtórnego pogrzebu, kobieta-przewodnik oraz wdowy ubrane są na biało. Wcześniej rano trzeciego dnia pogrzebu wtórnego (17.03.1991) pięć wdów z lineażu Kotiengo z wioski Nalongni odwiedziło wiele zagród. Prowadziła je kobieta-przewodnik Manim Madakl. Ubrane na biało wdowy trzymały w prawej ręce tykwę, której zawsze używały w okresie wdowieństwa. W kilku zagrodach wdowy częstowane były piwem. Ponadto obdarowywano je warzywami: pieprzem, okrą, orzechami koli oraz pieniędzmi³⁴

4. Symbolika płci

U Konkombów i innych ludów afrykańskich symbolika płci wyraża się w liczbach trzy i cztery. Biegunowość tych liczb (trzy oznacza męskość, a cztery – kobiecość) ujawnia się w wierzeniach i rytuałach wielu ludów afrykańskich, takich jak m.in.: Bambara, Konkomba, Basari, Dinka i inne ludy nilockie³⁵. W przeciwieństwie do tych ludów symbolika ludu Joruba z Nigerii jest odwrotna: trzy jest symbolem kobiecości i chaosu, a cztery – męskości i porządku³⁶. Etnolożka francuska Germaine Dieterlen (1903-1999) przypisuje liczbom trzy i cztery wyraźne znaczenie biologiczne, twierdząc,

---

³² O symbolice włosów zob.: P a w l i k. *Expérience sociale de la mort* s. 102; E. R. L e a c h. *Magical Hair*. „The Journal of the Royal Anthropological Institute” 88:1958 nr 2 s. 147-164; C. R. H a l l p i k e. *Social Hair*. „Man” 4:1969 nr 2 s. 274-298.

³³ Również u ludu Basari z północnego Togo (należącego z Konkombami do grupy językowej gurma) kolor biały jest kolorem żałoby (kolorem kości). J. J. P a w l i k. *Śmierć w myśli afrykańskiej (na przykładzie obrzędów pogrzebowych Bassarów z północnego Togo)*. „Przegląd Humanistyczny” 46:2002 nr 1 s. 99 i przyp. 16.

³⁴ Rankiem trzeciego dnia pogrzebu wtórnego (8.03.1991) również pięć wdów ubranych na biało z wioski Sobib odwiedziło wszystkie zagrody w lineażu Ngambwa. Prowadziła je kobieta-przewodnik Npobi (córka Gungula).

³⁵ Zob. G. D i e t e r l e n. *Essai sur la religion Bambara*. Paris 1951 s. 211 n.; P a w l i k. *Expérience sociale de la mort* s. 101; R. M o h r. *Zum Glaubensleben westafrikanischer Stämme*. „Wiener Völkerkundliche Mitteilungen” 5:1957 s. 21; G. L i e n h a r d t. *Divinity and Experience. The Religion of the Dinka*. Oxford 1961 s. 143, 290.

³⁶ H. A. W i t t e. *Symbolik van de harde bij de Yoruba*. Groningen 1982 s. 73-75, 233 n.

że oznaczają one odpowiednio narządy płciowe mężczyzny (penis i dwa jądra) i kobiety (cztery wargi sromowe)³⁷ Konkombowie natomiast wyjaśniają znaczenie tych liczb większą gadatliwością kobiet, twierdząc, że mężczyzna mówi tylko trzy razy, a kobieta – wiele razy.

Okres żałoby pierwszego pogrzebu (*likpuul*) trwa u Konkombów trzy dni w wypadku śmierci mężczyzny, a cztery – w wypadku śmierci kobiety. W dniu pochówku grupa tancerzy z dużym bębniem na czele, niesionym na głowie przez młodzieńca lub dziewczynę, obchodzi trzykrotnie zagrodę zmarłego mężczyzny, wykonując taniec triumfalny, zwany *njeen*. Oznakowania miejsca grobu dokonuje najstarszy lub starszy mężczyzna tykwą albo kopaczką czy kijem trzy- lub czterokrotnie (w wypadku śmierci kobiety) lewą ręką w kierunku odwrotnym do ruchu wskazówek zegara. Trzech lub czterech (w wypadku śmierci kobiety) partnerów rytualnych czy bliskich krewnych goli głowę zmarłej osoby.

Po zabiciu wieka trumny młodzi ludzie (mężczyźni i kobiety) wynoszą ją na zewnątrz zagrody. W przyśpieszonym tempie obnoszą zwłoki trzy lub cztery razy (w wypadku śmierci kobiety) dookoła tańczących ludzi. W niektórych wioskach zwłoki zmarłego gospodarza zagrody obnoszą trzy razy dookoła zagrody. Na koniec trzy lub cztery razy (w wypadku śmierci kobiety) obchodzą z trumną grób³⁸ Trzech lub czterech mężczyzn dokonuje nad grobem rytu pożegnania z osobą zmarłą.

Okres żałoby pierwszego pogrzebu kończy się rytuałem, zwanym *li-saachon*, który ma przede wszystkim charakter religijny. Najpierw przed chatą wyjściową z zagrody zabija się koguta w wypadku śmierci mężczyzny lub kurę, jeżeli osobą zmarłą jest kobieta. Zabicia kurczaka dokonuje przedstawiciel sąsiedniego lineażu tego samego rodu lub partner rytualny, jeżeli jest obecny, przez trzy- lub czterokrotne (w wypadku śmierci kobiety) uderzenie o ziemię. Zgodnie z wierzeniami Konkombów duch osoby zmarłej przebywa z mieszkańcami zagrody. Dlatego codziennie wieczorem przez trzy lub cztery dni (w wypadku śmierci kobiety) zostawia się mu czarkę z pokarmem w wewnętrznym dziedzińcu zagrody. Ofiarowanie pokarmu ostatniego wieczoru oznacza pożegnanie się z duchem zmarłej osoby, który od tego momentu nie będzie zagrażał i szkodził mieszkańcom zagrody, lineażu i rodu.

³⁷ Dieterlen. *Essai sur la religion Bambara* s. 5 i przyp. 4. Zob. też Pawlik. *Expérience sociale de la mort* s. 101 przyp. 21; t e n ż e. *Śmierć w myśli afrykańskiej* s. 99.

³⁸ Zob. również Cornevin. *L'enterrement d'un chef Konkomba* s. 249.

5. Tańce

Liczba uczestników pochówku ludzi starszych wynosi od 200 do 500 osób, wśród nich jest wiele starszych osób. W rytuałach pochówkowych uczestniczy najczęściej ludzi ze wszystkich rytuałów przejścia celebrowanych przez Konkombów. Ludzi starych, mężczyzn i kobiet, żegna się przy dźwiękach dużych bębnów tańcami i śpiewem, w których przez wiele godzin bierze udział przede wszystkim młodzież, a także młodsze osoby wieku dojrzałego obojga płci. W wewnętrznym dziedzińcu zagrody od czasu do czasu zebrane tam młodsze i starsze kobiety odbywają taniec pogrzebowy, zwany *icha*. Niektóre z nich mają grzechotki. Na zewnętrznym dziedzińcu zagrody tańce i śpiewy rozpoczynają chłopcy pochodzący z wioski osoby zmarłej. Z czasem dołączają się do nich zorganizowane grupy tancerzy i tancerek (od 5 do 10 grup) z lineaży oraz rodów partnerów rytualnych, z sąsiednich wiosek zmarłego męża czy zmarłej żony oraz z matrylinearne go rodu zmarłego mężczyzny. Następnie tancerze dołączają do grupy tańczących, w coraz większych i oddalonych kręgach młodzież, mężczyźni oraz kobiety wolno i rytmicznie, podrygując i przytupując, poruszają się dookoła doboszy. W czasie tańca pogrzebowego, zwanego *kinaachon* tancerze i tancerki śpiewają pieśni w formie krótkich powiedzeń i hasel często powtarzanych. Wspomina się w nich osoby zmarłe.

Przed kolacją i po kolacji drugiego dnia pogrzebu wtórnego tancerze i tancerki uczestniczyli w tańcu *kinaachon* oraz w śpiewach przy dźwiękach dużych i mniejszych bębnów w wioskach Nalongni, Sobib i Kumwateek (Bichabob). Pod wieczór grupa młodzieńców i dzieci z lineażu Kotiendó w Nalongni z dużym bębniem niesionym przez chłopca, trzykrotnie – w odwrotnym kierunku do ruchu wskazówek zegara – okrążyła zagrodę zmarłego starca Nayempwana (gospodarza tej zagrody) i wykonała taniec triumfalny. W Nalongni i Sambul (Bimonkpom) spotkałem największą liczbę tancerzy i tancerek (ponad 200 osób). Ubrane w kolorowe stroje kobiety wykonywały też taniec, zwany *jiñani*, poruszając się rytmicznie w prawo i lewo, trzymając na głowie zestaw naczyń i tkanin, związanych w kształt dużego, podłużnego stożka. Z przerwami tańce w wioskach Nalongni, Sobib i Kumwateek trwały całą noc i kończyły się następnego dnia rano, około dziesiątej.

Taniec towarzyszy radosnym i smutnym wydarzeniom życia Konkombów. Uzewnętrznia się w ten sposób emocje, napięcia i nabrzmiałe konflikty, które taniec osłabia, neutralizuje i skierowuje we właściwą stronę. Taniec jest także u wielu innych ludów afrykańskich ważnym elementem rytuałów pochówkowych i wtórnych pogrzebów, jednym z najbardziej powszechnych sposobów osławiania i radzenia sobie z silnymi emocjami – lękiem, złością, żalem, po-

czuciem bezradności, stratą, a zwłaszcza ze śmiercią³⁹ Taniec umożliwia Afrykanom uzyskanie społecznego wsparcia w grupie oraz pozwala na wyrażenie smutku i rozpacz przez ruch. Taniec u Konkombów odbywa się w kręgu, który daje uczestnikom poczucie wspólnoty i bezpieczeństwa oraz symbolizuje jedność życia i śmierci, a także więź pomiędzy zmarłymi a żyjącymi. Ponadto zamknięta w kręgu przestrzeń – zdaniem Edwarda Zwolskiego – chroni przed szkodliwym wpływem złych mocy i śmierci, a odstrasza je tupot nóg, głos i dźwięk instrumentów⁴⁰ Żywiołowe i pełne dynamiki tańce pozwalają Konkombom artykułować lęk, żal, rozpacz, gniew i smutek oraz otrząsnąć się z przerażenia wywołanego spotkaniem ze śmiercią osób najbliższych ciesząc się powszechnym szacunkiem ze względu na wiek i ich status społeczny. Przeciwwstawieniu śmierci służą tańce akcentujące i celebrujące życie. Przez tańce Afrykanie składają hołd starszym zmarłym oraz wyrażają im cześć i szacunek. Ponadto tańce przypominają i utrwalają wiarę Afrykanów w pośmiertne istnienie tych zmarłych, których życie było długie, udane i szczęśliwe⁴¹

*

Ściśle związana z życiem śmierć połączona jest z wieloma negatywnymi zjawiskami, z którymi Konkombowie i inne ludy afrykańskie radzą sobie przeżywając wspólnotowo rytuały pochówkowe i rytuały pogrzebu wtórnego. Duchowe, niewyraźne i bolesne doświadczenia związane ze śmiercią uwiadcniają się w licznych symbolach. Omówiono następujące z nich: kalebasa, miejsce grobu i położenie ciała zmarłej osoby, woda, golenie głowy i biel jako symbole przebaczenia, puryfikacji i żałoby, symbolika płci wyrażona przez liczby trzy i cztery oraz tańce, które pozwalają na uzewnętrznienie emocji, smutku, żalu i rozpacz związanej z tragicznym wydarzeniem śmierci.

Przedmioty, działania i akcje symboliczne wyrażają kognitywny, czyli ideologiczny aspekt rytów pogrzebowych, a także ich cele oraz towarzyszące im frustracje, emocje i pragnienia. Symbole nie tylko na coś wskazują lub

---

³⁹ W wypadku nieoczekiwanej, a więc przedwczesnej śmierci ludzi w sile wieku lub dzieci nie ma tańców ani śpiewów.

⁴⁰ E. Z w o l s k i. *Choreia. Muza i bóstwo w religii greckiej*. Warszawa 1978 s. 12.

⁴¹ Zob. Z. P ę d z i c h. *Taniec w rytuale żałobnym i jego zastosowanie w terapii*. „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty” 58:2004 nr 1-2 s. 117-120; G. W i l s o n. *Nyakyusa Conventions of Burial*. „Bantu Studies” 13:1939 s. 12-17, 23 n., 27, 29.

coś wyobrażają, ale są również źródłem mocy, dzięki czemu są skuteczne i sprawcze. Moc symboli wynika z ich odniesienia do transcendencji oraz z uznania ich wartości. Antropolodzy społeczni podkreślają funkcję komunikatywną symboli, które są skarbnicą informacji i dlatego rekompensują w pewnym sensie brak źródeł pisanych w afrykańskich społecznościach niepiśmiennych. Przedmioty i czynności symboliczne mają ponadto wymiar społeczny. Struktura społeczna odgrywa istotną rolę jako wzorzec i źródło procesu symbolizacji. Nadaje ona kształt symbolom, które spełniają określone funkcje społeczne i są nośnikami znaczeń dla tych, którzy się nimi posługują. Poszczególne symbole są zrozumiałe jedynie w szerszym kontekście rytuałów pogrzebowych i innych rytuałów oraz konkretnych wzorców zachowań z nimi związanych.

BIBLIOGRAFIA

- B e i d e l m a n T. O.: Right and Left Hand among the Kaguru. A Note on Symbolic Classification. „Africa” 31:1961 s. 250-257.
- B e l l C.: Ritual Theory, Ritual Practice. New York: Oxford University Press 1992.
- C a l a m e G r i a u l e G., G ö r ö g K a d a r y V.: La calebasse et le fouet: le thème de „Objets magiques” en Afrique occidentale. „Cahiers d’Études africaines” 12:1977 nr 1 s. 12-75.
- C a r t r y M.: La calebasse de l’excision en pays gourmantché. „Journal de la Société des Africanistes” 38:1968 nr 2 s. 189-225.
- C a s s i r e r E.: Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury. Tł. A. Staniewska. Warszawa: Czytelnik 1971.
- C o r n e v i n R.: L’enterrement d’un chef Konkomba. „Africa” 24:1954 s. 247-250.
- D i e t e r l e n D.: Essai sur la religion Bambara. Paris: Presses Universitaires de France 1951.
- E l i a d e M.: Traktat o historii religii. Tł. J. Wierusz-Kowalski. Warszawa: Książka i Wiedza 1966.
- F i r t h R.: Symbols Public and Private. London: George Allen and Unwin LTD 1973.
- F r o e l i c h J.-C.: Animismes. Les religions païennes de l’Afrique de l’Ouest. Paris: Editions de l’Orante 1964.
- La tribu Konkomba du Nord Togo. Dakar: Institut Français d’Afrique Noire 1954.
- G o o d y J.: Death and Social Control among the LoDagaa. „Man” 59:1959 s. 134-138.
- H a l l p i k e C. R.: Social Hair. „Man” 4:1969 nr 2 s. 274-298.
- H e i s i g J. W.: Symbolism. W: The Encyclopedia of Religion. Vol. 14. Ed. M. Eliade. New York: Macmillan 1987 s. 198-208.
- H e r t z R.: Contribution à une étude sur la représentation collective de la mort. „L’Année sociologique” 10:1905-1906 s. 48-137.
- L a n g e r S. K.: Nowy sens filozofii. Rozważania o symbolach myśli, obrzędu i sztuki. Tł. A. H. Bogucka. Warszawa: PIW 1976.

- L e a c h E. R.:** Culture and Communication. The Logic by which Symbols are Connected. Cambridge: Cambridge University Press 1976.
- Magical Hair. „The Journal of the Royal Anthropological Institute” 88:1958 s. 147-164.
  - Ritualization in Man in Relation to Conceptual and Social Development. W: Reader in Comparative Religion. An Anthropological Approach. Ed. W. A. Lessa, E. Z. Vogt. New York: Harper and Row 1972³ s. 333-337.
- L i e n h a r d t G.:** Divinity and Experience. The Religion of the Dinka. Oxford: Clarendon Press 1961.
- M o h r R.:** Zum Glaubensleben westafrikanischer Stämme. „Wiener Völkerkundliche Mitteilungen” 5:1957 s. 21-26.
- N e e d h a m R.:** The Left Hand of the Mugwe: An Analytic Note on the Structure of Meru Symbolism. „Africa” 30:1960 s. 20-33.
- P a w l i k J. J.:** Expérience sociale de la mort. Étude des rites funéraires des Bassar du Nord-Togo. Fribourg: Éditions Universitaires 1990.
- Śmierć w myśli afrykańskiej (na przykładzie obrzędów pogrzebowych Bassarów z północnego Togo). „Przegląd Humanistyczny” 46:2002 nr 1 s. 93-107.
  - Zaradzić nieszczęściu. Rytuály kryzysowe u ludu Basari z Togo. Olsztyn: Studio Poligrafii Komputerowej „SQL” 2006.
- P e l c J.:** Wstęp do semiotyki. Warszawa: Wiedza Powszechna 1982.
- P e ł k a L. J.:** Woda. W: Religia. Encyklopedia PWN. T. 9. Red. T. Gadacz, B. Milerski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2003 s. 434-435.
- P ę d z i c h Z.:** Taniec w rytuale żałobnym i jego zastosowanie w terapii. „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty” 58:2004 nr 1-2 s. 117-121.
- R u d h a r d t J.:** Water. W: The Encyclopedia of Religion. Vol. 15. Ed. M. Eliade. New York: Macmillan 1987 s. 350-358.
- S h i l s E.:** Ritual and Crisis. W: The Religious Situation. Ed. D. R. Cutler. Boston: Beacon Press 1968 s. 733-749.
- T a i t D.:** Spirits of the Bush. A Note on Personal Religion among the Konkomba. „Universitas” 1:1953 nr 1 s. 17-18.
- The Konkomba of Northern Ghana. London: Oxford University Press 1964².
- T h o m a s L.-V.:** Funeral Rites. W: The Encyclopedia of Religion. Vol. 5. Ed. M. Eliade. New York: Macmillan 1987 s. 450-459.
- T u r n e r V. W.:** Symbolic Studies. „Annual Review of Anthropology” 4:1975 s. 145-161.
- The Drums of Affliction. A Study of Religious Processes among the Ndembu of Zambia. Oxford: Clarendon Press 1968.
  - The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual. 7th printing. Ithaca: Cornell University Press 1986.
- W i l s o n G.:** Nyakyusa Conventions of Burial. „Bantu Studies” 13:1939 s. 1-31.
- W i l s o n M.:** Nyakyusa Ritual and Symbolism. „American Anthropologist” 54:1954 s. 228-241.
- W i t t e H. A.:** Symbolik van de harde bij de Yoruba. Groningen 1982. Praca doktorska.
- Z i m o ń H.:** Pogrzeby wtórne u ludu Konkomba z północnej Ghany na przykładzie plemienia Biczabob. „Roczniki Teologiczne” 54:2007 z. 9 s. 137-153.
- Religijny wymiar wybranych rytuałów u ludu Konkomba z północnej Ghany. W: Studia etnologiczne i antropologiczne. T. 3. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 1999 s. 115-128.
  - Rytuály pochówkowe starszych kobiet u ludu Konkomba z północnej Ghany. „Roczniki Teologiczne” 52:2005 z. 9 s. 129-143.

- Rytuły pochówkowe starszych mężczyzn u ludu Konkomba z północnej Ghany. „Roczniki Teologiczne” 45:1998 z. 2 s. 137-154.
- Z w o l s k i E.: Choreia. Muza i bóstwo w religii greckiej. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1978.

SYMBOLIC DIMENSION OF THE FUNERAL RITUALS AMONG THE KONKOMBA PEOPLE OF NORTHERN GHANA

S u m m a r y

Symbolic thinking belongs to the most characteristic features of human life. Symbolization, which is the ability to create symbols, is a universal language of the humankind and it constitutes the basis of all social communication. Symbolic thinking and symbols are linked with all domains of life of the African peoples, including the problem of life and death, which are of fundamental importance in their social and religious life.

The subject of the article is to present the understanding of the notion of a symbol in the view of social anthropologists and to analyse selected symbols which express social and religious experiences connected with death among the Konkomba of northern Ghana. These symbols occur in the burial rituals and the rituals of the final, or secondary funerals among that people and other Voltaic peoples of West Africa. The following symbols are discussed: a calabash, the place of the grave, water, shaving the head, and white colour as the symbols of forgiveness, purification and mourning, the symbols of the gender expressed by numbers three or four (male and female symbols), and dances, which make it possible to externalize the feelings of emotions, regret and despair connected with the tragic event of death. Symbolic objects, activities and actions express the cognitive, i.e. ideological aspect of funeral rituals as well as their goals and the accompanying frustrations, emotions and desires. Symbols not only point at something or represent something but they are also the source of power, thanks to which they are affective and causative. The power of symbols results from their reference to transcendence and from the recognition of their value. Symbols perform the communicative function and they have a social dimension. The social structure plays a significant role as the model and source of symbolization process. Particular symbols are understandable only in a broader context of funeral rituals, other rituals and specific patterns of behaviour connected with them. The source basis of the present article are the scientific literature and the results of ethnological field studies that I conducted among the Konkomba in the region of Saboba, from July 1984 till January 1985 and from September 1990 till August 1991.

Summarized by Henryk Zimoń SVD

Słowa kluczowe: symbolizacja, symbole, pochówki, pogrzeby wtórne, lud Konkomba i inne ludy woltańskie, Afryka Zachodnia.

Key words: symbolization, symbols, burials, secondary funerals, the Konkomba and other Voltaic peoples, West Africa.